

CHAPTER 8

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE İLE İRAN ARASINDA EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN TURKEY AND IRAN DURING MUSTAFA KEMAL ATATURK'S ERA

Mübariz AĞALARLI*, Araş İFTİHARİ**

*Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bakü, Azerbaycan
E-mail: mubariz.aqalar@gmail.com

**Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan
E-mail: arasheftekhari@yahoo.com

DOI: 10.26650/B/AA09.2021.009.08

ÖZ

Rıza Şah döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile yapılan ilk resmi antlaşma, 24 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan Dostluk ve Güvenlik Antlaşması (Vidadiyye ve Teminiyye) olmuştur. Buna ek olarak, 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesiyle Rıza Şah'ın Atatürk'e gönderdiği Kur'an ve kılıç hediyeleri, 1934'te Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti ve 1937'de imzalanan Sadabad Pakti, Türkiye-İran ilişkilerinde büyük önem taşımıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'te ilan edilmesi, İran'daki aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış ve İran'da da benzer reformlar yapılması meselesini gündeme getirmiştir. Ancak, siyaset ve dini birbirinden ayıran Türk inkılabının özelliği, İran'ın muhafazakar orta sınıfları arasında şüphe uyandırmış ve hatta bu inkılaplar devletin "dinsizleşmesi" olarak yorumlanmıştır. Rıza Şah, Türkiye'deki reformlardan etkilenmiş ve bu reformları örnek almış ve iki ülke bu süreçte dostane ilişkiler kurmuş olsa da, ülkelerin kendi gerçekleri ve yöneticilerin tutumları inkılap sürecinde belirleyici olmuştur. Türk inkılabı çok daha radikal bir süreç izlediği halde, İran'daki her reform adımı bir direniş ve güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte, İran'da yönetimin belirleyiciliği, oldu-bittilerle modernleşme adımlarının atılmasına neden olduğundan hem aydınlar hem de halk reformları benimserken güçlük yaşamıştır. Türk inkılabı ise belli bir araştırma ve tartışma ve benimseme sürecinden geçmiştir

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Mustafa Kemal, Rıza Şah, Sadabad Pakti

ABSTRACT

The first official treaty with the Republic of Turkey during the reign of Reza Shah was the Treaty of Friendship and Security (Vidadiyye ve Teminiyye) signed in Tehran on April 24, 1926. In addition, the Qur'an and sword gifts sent by Reza Shah to Atatürk with the proclamation of the Republic in 1923, the visit of Reza Shah to Turkey in 1934, and the Sadabad Pact signed in 1937 were of great importance in relations between Turkey and Iran. The Proclamation of the Republic of Turkey on October 29, 1923, caused great repercussions among intellectuals in Iran and the issue of making the same changes in Iran were raised. But the feature of the Turkish revolution, which distinguished politics and religion, caused suspicion among Iran's conservative middle classes and was even perceived as "irreligion" of the state. Although Reza Shah was influenced by the reforms in Turkey and took these reforms as an example, and the two countries established friendly relations in this process, the realities of the countries and the attitudes of the rulers were decisive in this process. As the Turkish revolution followed a much more radical process, every step of the revolution in Iran encountered resistance and strong opposition. In Iran, both intellectuals and the public had difficulty adopting reforms, as the determinacy of government led to modernization steps being taken. The Turkish revolution, on the other hand, went through a process of research, discussion, and adoption.

Keywords: Turkey, Iran, Mustafa Kemal, Reza Shah, the Treaty of Saadabad

Extended Abstract

The Ottoman Empire's war years, which began with the Italo-Turkish and Balkan Wars and continued with the First World War, officially ended with the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918. After that, the National Struggle, which began under the leadership of Mustafa Kemal and was carried out against imperialist forces, was successfully completed, and the next process led to the proclamation of the republic on October 29, 1923 and a series of reforms.

At the same time, the Turkic Qajar Dynasty in Iran was in a political crisis, and the Middle East policy of foreign states deepened this crisis. In 1921, with the help of Britain, the Kazakh forces carried out a military coup against the Qajar Dynasty. After the coup, Reza Han who was minister of war in 1921 and prime minister in 1923, was elected as the Shah of Iran in 1925 and the Iranian constitution was changed. The assembly deposed Ahmed Shah Qajar of the Qajar Dynasty and Reza Shah founded the Pahlavi Dynasty.

During the same years that major changes took place in Iran and Turkey, the Republic was proclaimed in Turkey and the Pahlavi Dynasty came to dominance in Iran, diplomatic, cultural, and economic relations between the two countries developed. Revolutions in all areas of Turkey attracted the attention of Iran. In addition, during this period, Reza Shah's letter to Mustafa Kemal through Major Salar Nizam and the Major's meeting with Mustafa Kemal were of great importance in terms of diplomatic relations between the two countries.

The first official relations between Turkey and Iran began in 1921. In 1921, Mumtazuddevle came to Ankara as the first Iranian ambassador extraordinary. A few months later after the Republic was proclaimed in 1923, the Republic of Turkey was recognized by Ahmed Shah. Turkey appointed Muhittin Pasha as its ambassador to Tahran on October 7, 1922. During this period, Iran's political integrity was also considered mandatory for Turkey's security, and Mustafa Kemal advised Reza Khan on the way to declaring the Republic through Muhittin Pasha, Turkey's ambassador of Tehran. Proclamation of the Republic of Turkey on October 29, 1923 caused great influence among intellectuals in Iran. Although Reza Khan also considered declaring a republic, this idea was interpreted by some as irreligion of state. Due to intense reactions, Reza Khan declared his opposition to a republican administration in the spring of 1924.

The first official treaty with the Republic of Turkey during the reign of Reza Shah was the Treaty of Friendship and Security (Vidadiyye ve Teminiyye) signed in Tehran on April 24, 1926. This treaty covered customs, postal, and border issues. Although an additional protocol was signed to this treaty. The 1928 protocol was repealed when a new friendship and security treaty was signed in Ankara in 1932 and entered into force.

The last treaty made a positive contribution to relations between the two countries and good relations reached a climax with Reza Shah's visit to Turkey in 1934. The aim of this visit, which contributed positively to bilateral relations, was to solve the problems by talking to each other and to benefit from Turkey's experience in the reforms to be carried out in Iran. Indeed, Reza Shah, impressed by this visit, accelerated reform movements as soon as he returned to Iran.

In the process leading up to the Second World War, Mussolini's pursuit of an expansionist policy in the Eastern Mediterranean region led Turkey to establish a pact with the Eastern countries. For this purpose, a non-aggression treaty known as the Treaty of Saadabad was signed in Tehran on July 8, 1937 at an official ceremony attended by foreign ministers of Turkey, Iran, Iraq, and Afghanistan. This treaty, signed for a period of five years, stated that these countries should not interfere in each other's internal affairs and respect each other's borders.

Economic relations between the two countries began to develop with the Turkey – Iran Friendship and Security Convention signed in Tehran on April 22, 1926. Reza Shah's visit to Turkey also played an important role in developing transit trade between the two countries and connecting the railway networks for this purpose. The extreme panfarsism and anti-

democratic Persian nationalism practiced by Reza Shah before 1934 forced Turkey to take measures against these policies of Iran. After Reza Shah's visit in 1934, policies such as restricting the use of the Turkish language in Iran and banning the speaking of Turkish in schools were softened.

It was also possible to see from Iran's policies that Reza Pahlavi began to pursue a moderate policy after this visit. For example, in official documents and agreements, it was decided to use the term "Iranian" instead of "Persian". In addition, the effects of this visit showed itself in the field of education in Iran. Influenced by Atatürk's secular and scientific education policy, Reza Shah embarked on a similar educational reform in Iran. Reza Shah nationalized the schools and gave them to the control of the central state and founded the University of Tehran in 1934. Both Atatürk and Reza Shah had two-way expectations of the modernization and dissemination of education: educated people in need of bureaucracy and industry, as well as people who will carry and spread secular and nationalist ideas of modernization.

This visit also covered Reza Shah's visits to many schools and institutions in Turkey, and all this encouraged Reza Shah to carry out educational reform in Iran. Although Iran was influenced by social reforms in Turkey, Reza Shah's lack of emphasis on cultural and ideological reforms prevented the introduction of a holistic reform program and mindset transformation. Reza Shah's skeptical personality, the ideological division of the Iranian intelligentsia and the presence of a strong dissident wing were instrumental in the failure of cultural reforms in Iran to deliver the desired results.

Although Reza Shah was influenced by the reforms in Turkey and took these reforms as an example, and the two countries established friendly relations in this process, the realities of the countries and the attitudes of the rulers were decisive in this process. As the Turkish revolution followed a much more radical process, every step of the revolution in Iran encountered resistance and a strong opposition.

In this study, the importance of the nature of the good relations developed with Iran during the reign of Atatürk for both countries are explained and tried to determine how and to what extent reforms in Turkey affected Iran and Reza Shah. In addition, in this study, efforts were made to identify differences in the understanding of reforms of the two countries and the two rulers.

Giriş

XX. yüzyılın başlarında Türk ve Müslüman dünyasında oldukça karmaşık siyasi süreçlerle birlikte zengin bir dönem başlamıştır. Bu dönem, iki büyük devletin - Osmanlı Devleti'nin ve İran'da Türk - Kaçar Hanedanlığı'nın çöküşü ve bu coğrafyada yeni milli devletlerin kurulması ile karakterize olmuştur.

Çağdaş dünya tarihinde ilk defa Avrupa'da meydana çıkmış intibah sürecinden sonra dünyaya yayılan felsefi, sosyal ve bilimsel inkılaplar Doğu ülkelerini de etkilemiştir. Bu olaylardan kaynaklanan yeni düşüncelerin maddi ve manevi etkileri Osmanlı ve Türk-Kaçar Hanedanlığında da büyük toplumsal ve siyasal hadiseler yaratmış ve bu devletlerin çöküşünü hızlandırmıştır.

30 Ekim 1918 yılında Mondros Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti resmen Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkmıştır. Bu anlaşma ülkeyi beladan kurtaramamış, hatta onu daha da zor duruma düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nde işgalcilere karşı keskin itirazlar günbegün derinleşmiştir. Böyle karmaşık bir siyasi durumda, Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Samsun'a hareket etmiş ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşmıştır.

28 Mayıs 1919'da gizli bir Beyanname yayınlayarak, düşman işgali altına alınmış toprakları kurtarmak, Osmanlı Devleti'ni dağıtarak tüm Türkiye'yi parçalayıp paylaşmak isteyen güçlere karşı Türk Milletini birleşmeye ve istiklal mücadelesine çağırmıştır. Böylece Mustafa Kemal Atatürk'ün rehberliğinde Anadolu'da Kurtuluş Savaşı - Milli Mücadele Hareketi başlamıştır. Büyük Devletlere ve Emperyalist Güçlere karşı yapılan bu Mücadele Hareketi 1923'te zaferle sona ermiştir. Bu Hareketin sonucunda Osmanlı Devleti'nin siyasi ve hukuki varisi olarak 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Bu dönemde Kaçar Türk Hanedanlığı siyasi kriz dönemini yaşıyordu. Yabancı devletlerin Ortadoğu politikası bu krizin daha da derinleşmesinde önemli faktörlerden biriydi.

Önceki yıllarda çar kazak polkunda asker, sonra mehterbaşı ve kazak tugay komutanı Rıza'nın başkanlığındaki Kazak silahlı kuvvetleri 1921'de İngilizlerin yardımı ile Kaçar'a karşı askeri darbeye önderlik etmiştir.

22 Şubat 1921'de İngiliz ordusunun Kaçar topraklarındaki Baş Kumandanı General Ayronsayd'ın denetimi altında ve Rıza Han'ın önderliğinde Kazvin şehrinde bulunan 2500 kişilik Kazak divizyonu kolaylıkla Tahran'a girmiş ve başkenti ele geçirmişlerdir. Askeri darbe olarak tarihe geçmiş bu olayda sadece 5 kişi hayatını kaybetmiştir.

Darbeden sonra Ahmet Şah zorunluluk karşısında kalarak İngiliz yanlısı sayılan gazeteci Seyit Ziya Tabatabai Başbakan, Rıza Han ise Savaş Bakanı görevine atanmıştır.

S. Z. Tabatabai'nin kabinesi 3 aydan fazla yaşamamış, ondan sonra diğer bir İngiliz yanlısı Ahmet Kavam'ın önderliğinde ikinci kabine kurulmuş, Ahmet Kavam'ın kabinesi birkaç ay devam etmiş ve ondan sonra Müşirüddeve'nin kabinesi kurulmuştur.

1923 yılında İngilizlerin İran'daki ağılığına karşı protestolar daha da genişlediğinden halkın baskısı ile eski hükümet istifa etmeye zorlanmıştır. Böyle bir durumda Ahmet Şah yeni hükümeti kurma görevini Rıza'ya vermiştir. Rıza da kendisinden önceki hükümet başkanları gibi ikiyüzlü siyaset yürüterek solcuların temsilcilerini de hükümet üyeliğine dahil etmiştir. Böylece 1921 yılında savaş bakanı, 1923 yılında ise başbakan olan Rıza "Han" unvanı ile iktidarı kendi elinde toplamıştır.

Rıza Han iktidarının ilk dönemlerinde ülkenin farklı bölgelerinde devam eden milli- özgülük hareketlerini Kazak askeri birlikleri vasıtasıyla işkenceyle bastırmış, Güney Azerbaycan'da Şahseven, Halhal, Taliş ve Maku Hanlıklarını da kendisine tabi ettirmiştir. Aynı zamanda Rıza Han, başbakan olduktan bir ay sonra Ahmet Şah'ı İran'ı terk ederek Avrupa'ya "tedaviye" gitmeye mecbur etmiştir.

Ali Besiri "Hatıratı Rıza Şah" eserinde, Rıza Şah, "Evet, ben şahı (Ahmet Şah Kaçar öngörülüyor) mecbur ettim ki, İran'dan Avrupa'ya göç etsin" diyerek bahsetmiştir (Makaleler Toplusu, 1990, s. 95).

Ahmed Şah ülkeyi terk ettikten sonra Rıza Han 130 yıl İran'da şahlık etmiş, Kaçar Sülalesine son vermek için "Cumhuriyet" sloganını ileri sürmüştür. Lakin ruhanilerin baskısı altında kalan Rıza Han, böyle bir durumda İran'da Cumhuriyet ilan etmenin mümkün olmadığını söyleyerek, Cumhuriyet yönetimi fikrini gündemden çıkarmıştır.

Rıza taraftarları ülkedeki mevcut durumdan yaralanarak Meclis Milletvekillerine baskı yapmış ve İran Parlamentosunda Rıza'nın Şah seçilmesi meselesi gündeme gelmiştir (Novaya istoriya İrana, 1988, s. 297).

12 Aralık 1925 tarihinde Müessisler Meclisininin 257 üyesi lehine, 3 üyesi tarafsız kalmakla Rıza Han İran şahı seçilmiş, İran Anayasası değiştirilerek "Kaçar" kelimesi yerine "Pehlevi" kelimesi kullanmaya başlanmıştır (Medetoğlu, 2011: 8, s. 40-41; Novaya istoriya İrana, 1988, s. 297). Böylece Rıza Şah Pehlevi 25 Nisan 1926'da 7 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza'nın katılımıyla şahlık tacını kendi başına koymuş ve resmen şah ilan edilmiştir.

Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan, İran'da ise Pehlevi rejiminin hakimiyete gelişinden sonra, bu iki komşu devlet arasında diplomatik, siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkiler başlanmış ve gelişmiştir. Öyle ki, Türkiye'de kurulmuş yeni siyasal sistem -Cumhuriyet

sistemi ve orada yapılan yeni reformalar- İran devletinin dikkatini kendine çekmiştir. İki devlet arasında yapılmış çeşitli muahede ve antlaşmalar sonraki yıllarda onların halefleri arasında devam etmiş, anlaşmazlıklara son vermiştir. Bu arada 1923'te cumhuriyetin ilan edilmesi ile Rıza Şah'ın Atatürk'e gönderdiği Kuran ve kılıç hediyeleri, 1934'te Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti ve 1937'de imzalanmış Sadabad Antlaşması büyük önem taşımıştır.

1.1. Atatürk döneminde Türkiye - İran ilişkilerine genel bir bakış

Pehleviler sülalesinden olan Rıza Han bir subay olarak 1921'de İngilizlerin yardımı ile Kaçar Türk Hanedanlığına karşı askeri darbeye önderlik etmiş ve tahminen 5 yıl sonra yani 25 Nisan 1926'da resmen şah ilan edilmiştir. Bu 5 yıl Kaçarlardan Pehlevi'ye intikal dönemi olarak tarihe geçmiştir. Bu konuda General Ayronsayd daha 1921 yılı askeri darbesinden önce, "Rıza Han tek kişidir ki İran'ı kurtarmaya kadirdir" (Pehlevi, 2000, s. 68) demiştir.

Rıza Şah'ın 16 yıllık (1926-1941) iktidarı döneminde İran'da önem taşıyan iç ve dış olaylar yaşanmıştır. Kaçar döneminden miras kalmış demokratik kavramların aradan kaldırılması için büyük çabalar harcanmıştır. Rıza Şah hâkimiyeti, devletinin "İran" olarak adlandırılması ile ilgili olarak 23 Aralık 1934'te iç ve dış kurumlara resmen müracaat etmiştir (Müttehüdül, 1935, s. 41749).

Rıza Şah döneminde Türkiye ve Batı tecrübesine dayalı çağdaşlık, milliyetçilik, merkezçilik, milli devlet, kadınların özgürlüğü, dünyevilik ve genörgüt gibi yeni fikirlere ve reformlara büyük önem verilmiştir.

Bu dönemde Türkiye-İran ilişkilerinin merkezinde duran devlet adamı Muhammet Ali Foruği büyük role sahiptir. Muhammet Ali Foruği'nin teşebbüsü ile Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti gerçekleştirilmiş ve diplomatik ilişkiler hızlandırılmıştır. Hatırlatmak gerekir ki, 30 Ekim 1918'de yapılmış Mondros Antlaşmasından sonra yaşanmış gelişmeler sonrasında, Osmanlı-Kaçar ilişkileri aktifliğini kaybetmiştir. Bu dönemde Doğu Anadolu'da Gazi Mustafa Kemal'in önderliğinde savaşılan askeri birliklerin elde ettikleri zaferler Kaçar Devleti'ni rahatsız etmiştir. Üstelik Bolşeviklerle Kemalistlerin taktiksel birliği tehlikesi ve Osmanlıların himaye ettikleri Kürt soylu İsmail Simko'nun İran ahalisine karşı yaptığı cinayetler, İran-Türkiye ilişkilerinde ciddi sorunlara neden olmuştur.

Simko, İran - Türkiye sınırı bölgesinde yaşayan Kürt Şikak aşireti reysidir ve İran'a karşı o dönemde isyan etmiştir. Türk ordusundan firar eden Kürtleri yanına alarak güçlenen Simko, Güney Azerbaycan'da kısa zamanda Türklerin boşalttığı bölgeleri ele geçirmiştir. İran, Mayıs 1919'da Simko isyanını bastırmaya çalışmış fakat bunda başarılı olamamıştır. Simko, ilk za-

manlarda İngilizlerden destek arayışına girmiş fakat bunu gerçekleştirememiş ve Anadolu'da Milli Mücadele önderleriyle irtibata geçmiştir. Bu süreçte Simko'ya İran bölgesinden gelebilecek Nasturi ve Ermeni saldırılarına karşı işbirliği amacıyla cephane yardımı yapılmaya başlanmıştır. Simko'ya Türkiye'nin desteği Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlandığı 1922 yılına kadar sürmüştür. Bu dönem içinde Simko, gücünü her geçen gün arttırmış ve Güney Azerbaycan'da üstünlüğü eline geçirmiştir (Çetinsaya, 2000, s. 773).

İran, Türkiye'nin Simko'yu kullanarak topraklarını işgal etmek istediğini düşünmüş ve Simko'ya verilen desteğin sona erdirilmesini talep etmiştir. 15. Kolordu kumandanı Kazım Karabekir Paşa, dönem itibarıyla Simko'ya verilen desteğin sebeplerini şöyle ifade etmiştir; "Simko, Ermeni ve Nasturilerle muharebelerde bulunuyordu. Bilhassa Ermenilerin Van'a sarkıntılık etmemesi için Simko'yu tutuyordum. Ayrıca Simko, Irak bölgesinde İngilizlere karşı mücadele eden Türk birliklerinin İran üzerinden geçmelerine müsaade ediyordu" (Metin, 2012, s. 165).

Rıza Han daha harbiye nazırı olduğu dönemde devletin Dışişleri Bakanlığı hattı ile değil, Rusların eli ile İsmail Simitko hakkında Atatürk'e bir telgraf gönderir. Telgrafın metni elde olmasa da, Atatürk'ün ona yazdığı cevaptan anlaşılmaktadır ki, onların karşılıklı olarak saygıları ve iyi ilişkileri olmuştur. Atatürk telgrafın cevabında Rıza Han'a saygı ile hitap ederek, İran devleti ile mevcut ilişkilerimizde diğer meseleler gibi Simko meselesinin de çözüleceğine söz vermiştir. Ayrıca bu dönemde Rıza Han'ın Binbaşı Sadık Han Salarnizam'la Atatürk'e gönderdiği mektubu ve binbaşının Atatürk'le görüşmesi her iki ülke arasında olan diplomatik ilişkiler tarihinde büyük önem taşımıştır (Neqdi, 2009, s. 230-235).

1921 yılı sonları geldiğinde İran'da savaş bakanı olan Rıza Pehlevi, ülkenin idaresini ele almaya ve siyasi istikrarı kurmaya başlamıştır. Rıza Han, Ankara Hükümeti'nin Anadolu'nun bağımsızlığı için verdiği mücadeleyi kazanacağını anladıktan sonra, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya ve bu ilişkileri geliştirmeye gayret etmiştir. Bu amaçla Ağustos 1921'de Mümtaz Üd Devle'yi Ankara'ya fevkalade sefir olarak atamıştır. Türkiye de bu dönemde İran'la olan ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Türkiye ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler resmen 1921 yılında başlamıştır. Mümtazüddeve 1921'de ilk olağanüstü İran elçisi olarak Ankara'ya gelmiştir. İran Elçisi Mümtazüddeve 30 Haziran 1922 tarihinde Mustafa Kemal'e itimatnamesini sunmuştu. Bu görüşmelerde Kaçar Devletinin Başbakanı Ahmet Kavam'ın mektubu Atatürk'e takdim edildi ve Mümtazüddeve'nin elçilik belgesi resmen Atatürk tarafından kabul edildi. Atatürk bu törende saygı göstererek, İran devleti için güzel ifadeler kullanarak İran halkını kahraman adlandırdı (Dilan, 1998, s. 74).

İran ve Türkiye arasındaki söz konusu yakınlaşma kısa zamanda ikili ilişkilerde de etkisini göstermeye başlamış ve Türkiye, Simko'ya, Ermeni ve Nasturi tehlikesi nedeniyle verdiği destekten vazgeçmiş, onun Güney Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerine son vermiştir (Çetinsaya, 2000: 779)

Simko meselesinin çözümünden sonra Kacar hükümeti Mümtazüddeve'nin yerine Osmanlı dönemi Bab-ı Ali'de elçi olmuş diplomat Efhemüddeve'ni elçi görevinde Ankara'ya göndermiştir. Büyükelçi Efhemüddeve'nin faaliyeti her iki ülke resimleri tarafından olumlu karşılanmamıştır. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten birkaç ay sonra Türkiye Cumhuriyeti Ahmet Şah tarafından tanınmıştır (Kave, 2015, s. 212).

Dostane ilişkiler çerçevesinde Türkiye, Muhittin Paşa'yı 7 Ekim 1922'de Tahran Büyükelçisi olarak atamış ve Muhittin Paşa 7 Şubat 1923'de Türkiye'nin ilk Tahran büyükelçisi olarak Rıza Han'a güven mektubunu sunmuştur (Sonyel, 1995, s. 274).

Türkiye'nin Muhittin Paşa'yı büyükelçi olarak ataması, İran içinde Azeri Türkleri arasında memnuniyetle karşılanmıştır. Türkiye'nin Muhittin Paşa'yı Tahran'a büyükelçi olarak tayin etmesi, İran içinde de bazı sıkıntılara sebep olmuştur. İran, Türkiye'nin milli mücadeleyi kazanmasından sonra Azeri Türkleri ve onların topraklarıyla ilgileneneğinden endişelenmiştir.

İran'ın söz konusu endişesini Rıza Han dahi Türkiye'nin Tahran atışemiliteri Hüseyin (Tugaç)'e şöyle ifade etmiştir; “Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister... Evet, Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdi Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye Azerbaycan'ı er geç alsın.” (Arar, 1981, s. 16).

Türkiye, milli mücadeleyi kazandıktan sonra İran ile olan ilişkilerini istikrarlı bir çizgide sürdürmeye dikkat etmiştir. İran'ın siyasi bütünlüğünü koruması desteklenmiş, bu amaca uygun olarak Rıza Han ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Çünkü İran'ın siyasi bütünlüğü Türkiye'nin güvenliği açısından gerekli görülmüştür. 28 Ekim 1923'te İran başbakanı olan Rıza Han, Türkiye büyükelçisini değiştirmek istemiş ve Ocak 1924'de Seyyid Tabataba'yi Türkiye büyükelçisi olarak atamıştır (Metin, 2012, s. 169).

Bu dönemde İran'da saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilan edilmesi için Türkiye büyük çaba harcamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin Tahran büyükelçisi Muhittin Paşa vasıtasıyla Rıza Han'a Cumhuriyet'in ilan edilmesi yolunda tavsiyelerde bulunmuştur

(Şimşir, 1996, s. 86-87). Türkiye’de Cumhuriyet ilan edilmesi İran’daki aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış ve İran’da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Ancak Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği İran’ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuş hatta devletin dinsizleşmesi olarak algılanmıştır. İran’da Mart 1924’e gelindiğinde kısa bir süre sonra Cumhuriyetin ilan edileceğine dair beklentiler artmıştır. Rıza Han 21 Mart Nevruz günü Cumhuriyeti ilan etmeyi düşünmüştür. İran’daki mollalar da Cumhuriyet fikrine sıcak bakmakta, hatta destek vermektedir. Ancak 3 Mart 1924’de Türkiye’nin halifeliği kaldırması, İran’da, özellikle mollalar arasında Cumhuriyet fikrine muhalefeti arttırmıştır. Cumhuriyet fikri 1924 baharında güçlü bir direnişle karşılaşmış, gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayarak Kum şehrinde yayınladığı bir bildiriyle cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır. Bu haberi Gazi Mustafa Kemal Paşa Çankaya’da Hamdullah Suphi ve bazı zevatla yemekten öğrenmiş ve memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hamdullah Suphi, İran’da Cumhuriyet yönetimini kuracak aydın zümrenin henüz mevcut olmadığını ifade etmiştir (Tanrıöver, 2000, s. 35-36).

Rıza Şah hâkimiyetinin başlarında Türkiye-İran ilişkilerinde yaşanan zorunlulardan biri de Pehlevi rejiminin Güney Azerbaycan’da yaptığı farslaşma politikası olmuştur. Bellidir ki, İran’da Türk nüfusu hep etkin olmuş ve devletin tüm kademelerinde yer almıştır. İran’daki bu yapı Rıza Şah Pehlevi’nin yönetime gelmesi ile beraber değişme eğilimine girmiştir. İran’da Acemlerden sonra nüfusun çoğunluğuna Türkmenler sahip olmuştur. Hatta İran’da 10 milyon Sünni nüfusun 9 milyonunu Türkler oluşturmuştur. Ülkede Türkmenler, Kaçarlar, Dulkadiroğulları, Avşarlar, Urumlular, Afganistan menşeyli Belücler ve bunlara ilaveten 25 milyonu geçen Azerbaycan Türklerinin toplamı nüfusun %40’ını teşkil etmiştir. İran ülke içerisindeki Azerbaycan Türklerini İranlaştırma faaliyetlerine girişmiş ve 1932 yılına gelindiğinde ülkede artık Doğu ve Batı Azerbaycan diye iki eyalet oluşturulmuştur.

Söz konusu süreçte Türk makamları Güney Azerbaycan’da yaşananları ve bunlara dair Türkiye’nin ne gibi tedbirleri alınabileceğini içeren raporları çeşitli defalar yetkili makamlara sunmuşlardır. Örneğin 5 Ocak 1926 tarihinde Van Hudut Komitesi’nden Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesi’ne gelen ve buradan, 10 Ocak 1926’da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Müşir Fevzi (Çakmak)’a ve oradan da Başvekâlet Celilesi’ne iletilen İran ahvaline dair bir belge gönderilmiştir. Ahmet Kaçar yerine Rıza Pehlevi’nin şah ilan edilmesinin Güney Azerbaycan’daki akisleri hakkında önemli bilgiler içeren ve Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi’nin görüş ve isteklerini içeren söz konusu belgede ifade edildiğine göre Kaçar Hanedanlığı yerine Rıza Pehlevi’nin şah ilan edilmesi, Güney Azerbaycan’da memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Zira Rıza Pehlevi, Azeri Türklerinin etnik kimliğini yok edip onları Fars-

İlaştırmaya çalışmaktadır. Bunun için okullardaki Türkçe dersleri yasaklanmış, Urmiye'deki Türk valiyi görevden alarak yerine Fars bir idareci atamıştır. Ayrıca Güney Azerbaycan'da bir Ermeni ve Asuri devleti kurmak için Tebriz'de İngilizler ve Urmiye'de Amerikalılar çalışmalarına devam etmektedirler. Bütün bu gelişmelerin ışığında Türkiye Cumhuriyeti, Tebriz'deki Şehbenderlik Kançılıyası'na Türk dostu olan Zafer üd Devle'yi tayin ederek bölgede siyasi olarak üstünlüğü ele geçirmeyi amaçlamaktadır (Metin, 2012, s. 178-179).

Pehlevi hükümeti bir taraftan İran'da Türk nüfusunu asimile etmek isterken, diğer taraftan Türk nüfusunun ve Türkiye'nin etkisini kırmak için Kürtleri desteklemiş, hatta bölgede bir Kürt devletinin kurulmasını istemiştir. Bu dönemde meydana gelen 1925 Raman, Recko, Şeyh Sait, 1926 Koçuşağı, Ağrı, 1928 Sason, 1930 Zeylan Deresi ve Şemdinli olaylarında Türkiye aleyhtarı politika izlemiştir. İran Hükümeti'nin İran içindeki Ermeni göçmenleri 1925 yılında Türkiye sınırına yakın köylere yerleştirmeye başlamıştır. İran Hükümetinin T.C. vatandaşlarını ülkedeki karışıklıkları öne sürerek 1925 yılında pasaportlu ve pasaportsuz sınırlarına sokmadığı gibi ihracatını da yasaklamıştır. Hükümet bununla da kalmayarak Türklere türlü zorluklar çıkartmış, Türkiye'deki Şükkak Kürt Aşireti Reisi Simko Ağa'ya hediyeler göndererek yanlarına çekme teşebbüsünde bulunmuştur. İran bu hareketleri yaparken İngilizlerle işbirliği içine girmiş ve İngilizler Revandızla Akre'de askerî kuvvetler bulundurmıştır. Bu süreç devam ederken 1930'lu yıllarda Kürt aşiret reisi Halit ağa ile maiyeti sınıra yakın bir yer olan Kire'ye yerleştirilmiştir (Yüksel, 2007, s. 1783-1797). Pehlevilerin bu türlü faaliyetleri Türkiye-İran ilişkilerine neqatif etkide bulunurdu.

Rıza Şah döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile ilk resmi anlaşma 22 Nisan 1926'da Tahran'da yapılmıştır. Bu anlaşma "Vidadiyye ve Teminiyye" (Dostluk ve Güvenlik) adındadır ve anlaşmaya göre gümrük, posta ve sınır konularında imzalanacak anlaşmaların detayları hakkında görüşmelere başlanılmıştır. Bu anlaşma 22 Mayıs 1926 tarihinde T.B.M.M.'de onaylanmıştır. Anlaşmanın 11. maddesi gereğince, imzalandığı tarihten 5 yıllık bir süre için yürürlüğe girmiş, onay belgeleri sonradan Tahran'da teati edilmiştir (Deftere Mütaleate Siyasi ve Beynelmileli, 1990, s. 11)

Türkiye ile İran arasında 1927 Ekim ayında yeni bir soğukluk yaşanmıştır. Sınır bölgesinde Kürtler tarafından rehin alınan Türk askerlerinin bir kısmının İran'a getirildiğini tahmin eden Türkiye devleti, Tahran'dan kendi elçisini geri çağırarak zorunda kalmıştır. Ama İran tarafının anlatımından sonra ilişkiler yeniden normalleşmeye başlamıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde 1927'de Kürtlerin isyan ettiği hudut bölgelerinde incelemeler yapmak üzere bir heyetin kurulması kabul edilmiştir. Ayrıca 22 Nisan 1926 tarihli İran ve Türkiye Dostluk anlaşmasına, 15 Haziran 1928'de ek bir protokol imzalanmıştır (Robert, 1998, s. 16-18).

1931 Yılında Türk- İran ilişkilerinde belli bir iyileşme görüldü. Çünkü Türkiye İran'ı özel dostları arasında mütalaa etmeye başlamıştı. İran'la Türkiye arasındaki sınır mesellerine 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran'da imzalanan İlki Türk –İran Sınırı Hattı'nın tayini Diğer Uzlaşma Adli Tesviye ve Hakemlik Antlaşmalarını içeren ikinci bir anlaşma imzalanmıştır. Böylece süregelen sınır sorunlarına çözüm bulunmuş oluyordu. Bu antlaşmanın uygulanması sırasında Ağrı Dağı sınır bölgesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Tahran anlaşmalarından sonra 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da yeni bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır. Yeni bağitlar yürürlüğe girince daha önceki 1926 Antlaşması ve 1928 Protokolü kendiliğinden ortadan kalkmıştır. 5 Kasım 1932 de Türkiye ve İran arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler çok yönlü olarak iyi yönde gelişmeye başladı. İyi yönde gelişen ikili ilişkiler 1934 yılında Mustafa Kemal'in daveti üzerine Rıza Şah'ın Türkiye'ye gelmesiyle doruk noktasına çıktı. 1933 yılında Türkiye'nin İran Büyükelçisi Münir Hüsrev (Gerede) Bey İran Şahı'nın huzuruna gittiği zaman Mustafa Kemal'le 1934 yılı ilkbaharında görüşmeye karar verdiğini söylemişti. Türkiye, İran Şahı'nın bu isteğini memnuniyetle kabul ederek resmi davette bulundu. Bu karar 1934 yılı Mart ayında İran Başbakanı tarafından resmen açıklandı (Robert, 1998, s. 19-21).

Rıza şah ömrü boyunca sadece bir kere yurtdışında olmuştur. Bu siyasi ve diplomatik ziyaret 16 Haziran 1934'te Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılmıştır. Tarihi belgelere göre, Rıza Şah'ın 17 kişiden ibaret askeri ve siyasi heyetinin Türkiye ziyareti büyük izlenim ve başarılarla sona ermiştir (Ebdulrıza, 1996, s. 395).

Rıza Şah 10 Haziran - 07 Temmuz 1934 tarihleri arasında Türkiye'ye gelerek incelemelerde bulunmuştur. Ziyaretin amacı iki ülke arasındaki sorunları karşılıklı konuşarak çözüme kavuşturmak ve İran'da yapılacak reformlarda Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanmak olmuştur.

Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah bu ziyaret hakkında kendi anılarında şöyle yazmıştır: “O zamanlar tüm düşünceler Türkiye'yi çağdaşığa götüren Mustafa Kemal Atatürk'e doğru yönelmiştir. Benim babam Atatürk'ü alkışlayan kişilerden biriydi. Muhtemelen Atatürk de bu konuyu anlayarak babama saygı duyuyordu. Anlatılanlara göre babamın Türkiye ziyaretinde düzenlenen resmi karşılama töreninde Atatürk öz bayraktarına babamın önünde diz çökeceğini emretmiştir. Babam Türkiye'den ilham alarak, İran'da cumhuriyet sistemini uygulamak istiyordu. Fakat Şia ruhanilerin, tüccarların ve bir sıra aydınların protestosuna maruz kaldı. Neden ondadır ki, İran çok uluslu bir ülkedir” (Pehlevi, 2000, s. 71).

Rıza Şah kendisi bu konuda şunları söylemiştir. “Türklerin Avrupa'dan ilham aldıkları kültürün sayesinde bu kadar gelişmiş olduklarını hiçbir zaman beklemiyordum. Şimdi gö-

rüyorum ki, biz çok geride kaldık ve gerek var gücümüzle ülkenin kalkınmasına özellikle kadınların özgürlüğü konusuna başlayalım... Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye eriştirmeliyiz (Alamuti, 1982, s. 174-175).

Siyasetçi - aydın Mühbürüs Seltene Hidayet ise Rıza Şah'ın modernizme merakı hakkında demiştir ki, "Avrupa'ya benzerlik düşüncesi Türkiye'den Pehlevi'nin beynine geçmişti" (Hidayet, 1957, s. 516)

Bu sözlerle Şah'ın Türkiye seyahatinden ve Mustafa Kemal'den ne derece etkilendiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Rıza Şah Mustafa Kemal'in fikirlerinden ve Türkiye'de gördüğü gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiş ve İran'a döner dönmez reform hareketlerine hız vermiştir.

Rıza Şah Türkiye ziyaretinden oldukça faydalandı. 1935 yılında karma halk okulları açılmıştır. Tahran Üniversitesi ve Ferhengistan kurulmuştur. Resmi uniforma kanunu kabul edilmiştir. Kurban bayramında Tahran'ın ana meydanında deve kurban edilmesi yasaklandı ve Tahran'daki Kadın Kültür Merkezi resmi bir törenle açılmıştır. 1936'da bütün okullarda yetişkinler için akşam sınıfları kurulması karara bağlanmıştır. Adli sistem yeniden düzenlenip laikleştirilmiş ve son adımlar da peçenin ilga edilmesi için atılmıştır (Oberlinq, 1994, s. 651-659).

İki ülke arasındaki ilişkilerin en üst noktaya ulaştığı bu dönemde, Mussolini'nin Doğu Akdeniz bölgesinde yayılmacı bir siyaset izlemesi, ikili dostlukların ortak bir işbirliğine dönüştürülmesinin gerekli olduğu kanaatini doğurmuştur. İtalya'nın, Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Habeşistan'a karşı fiili tecavüze girişmesi Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir pakt çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk etmiştir. 1930 yılında bağımsızlık sürecine giren Irak da, iki güçlü komşusu İran ve Türkiye'yle yakınlaşmak istemiş bu amaçla Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuş ve bu ziyaret sonrası iki ülke arasında alt seviyede devam eden bir görüşmeler dizisi başlamıştır. 15 Ocak 1933'de İran-İrak arasındaki süreli sınır güvenliği anlaşması görüşmeleri başlamıştır (Erdal, 2012, s. 77-88).

8 Temmuz 1937 yılında Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanlarının katıldığı resmi törende "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran arasında Saldırmazlık Antlaşması" imzalanmış, anlaşma Milletler Cemiyeti'nde tescil edilmiştir. Her dört ülkenin dışişleri bakanlarının katıldığı resmi törende, Türkiye'den Doktor Tevfik Reşit Aras, Irak'tan Dr. Naci el Esil ve Afganistan'dan Serdar Feyz Muhammed Han kendi ülkelerini temsil ediyorlardı. Rıza Şah'ın "Sadabad" adlı yazlık sarayında imzalandığı için "Sadabad Paktı" olarak da bi-

linen bu antlaşma 10 maddeden oluşmuştur (Erdal, 2012, s. 85). Bu sözleşmeye göre, her dört ülkenin bölgesel politikaları uygun olmalı ve savaş esnasında birbirlerine yardım etmeli idiler.

Sadabad Anlaşması aslında Sovyetler'in Batı'ya karşı olabilecek potansiyel tehlikelerini önlemek amacıyla, Batı devletleri tarafından bölge ülkelerine dikte edilmiştir. Aynı zamanda bu antlaşmada karar verilmiştir ki, bu devletler genel politikalarında uygunluk olmakla beraber birbirinin işlerine müdahale etmeyecek ve birbirlerinin sınırlarına saygı duyacaklardı. Bu sözleşmede, herhangi bir ülkede komşu ülkenin ulusal çıkarlarına ve hâkimiyetine karşı faaliyet gösteren herhangi bir grubun faaliyetine izin verilmeyeceği de vurgulanmıştır (Ebdulrıza, 1994, s. 44-45).

Bu anlaşma imzalandıktan sonra Rıza Şah Milli Meclis'te konuşma yaparak Sadabad Anlaşması'nın Doğu dünyasında benzersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu adım o dönemde hüküm süren karışık durum içinde bölgede barışın korunması için yardımcı olacaktır (Ebdulrıza, 1994, s. 46)

Bütün bunlara rağmen II. Dünya Savaşında şu antlaşmanın ne kadar etkisiz olduğu görünmüştür. II. Dünya Savaşında İngilizlerin eli ile hâkimiyete getirilmiş Rıza Han ve kurdukları İran devleti İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş ve Rıza Şah'ın kurduğu ordu teslim olarak, ülke yabancıların ihtiyarına bırakılmıştır. Rıza Şah'ın sürgün edilmesi ve 1945'te Güney Afrika ülkesinde kötü vaziyette vefat etmesi, gerçekleştirdiği reformlarının asıl mahiyetini göstermiş oldu. İkinci Dünya savaşı olayları anlaşmanın etkisiz olduğunu kanıtlamıştır (Ebdulrıza, 1996, s. 395)

Türkiye-İran ilişkileri Mehmmmed Rıza Şah dönemi ve İslam Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. II Pehlevi döneminde 30'a yakın siyasal, ticaret, ekonomi ve kültürel anlaşma, mukavele ve protokol imzalanmıştır. Bu dönemin esas mukavelelerinden 1955'te Bağdat mukavelesi, 1559'ta CENTO mukavelesi, 1964 te RCD adlanan bölgesel gelişme ve abadlıq teşkilatı kurulmuş ve iki ülke arasında kurulmuş ortak ekonomik komisyon hayata geçirilmiştir.

II. Pehlevi döneminde imzalanmış kültürel mukaveleler de olmuştur. Türkiye ve İran arasında bir giriş ve 18 maddeden oluşan geniş anlaşma 29 Ocak 1959 yılında Tahran'da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre her iki ülkede kültürel kurumların açılışı, öğrenci mübadelesi, karşılıklı olarak her iki ülkenin dili, edebiyatı, tarihi ve coğrafisinin öğrenilmesi, öğretim için yardımlar ve kültürel teşkilatlar arasında ilişkiler yaratmak gibi kararlar alınmıştır.

Her iki ülkede de muhtelif kültürel teşkilatlar kurulmuş ve çalışmıştır. Ankara'da çalışan İran Kültür Evi, Türkiye İran Dostluk Derneği, Türkiye İran Kadınlarının Dostluk ve Kültürel Derneği ve Türkiye-İran Dostluk ve Kültürel Derneği bunlardandır.

1.2. Atatürk döneminde Türkiye – İran ekonomik ilişkileri

Türkiye ile İran arasında ilk ticari ilişkiler Cumhuriyetin kuruluşu ile beraber başlamıştır. Trabzon ile Tebriz arasındaki Transit Ticaretini kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'daki askeriye ait depoların Gümrük idaresine teslimi yapılmıştır.

22 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan Türkiye-İran Muhadenet ve Emniyet sözleşmesi iki devlet arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesinde temel rolü oynamıştır. Bu sözleşmenin 7. Maddesine göre, "Akid Taraflar, işbu antlaşmanın yapılması gününden başlayarak en geç altı ay içinde Ticaret, Konsolosluk, Gümrük, Posta ve Telgraf, İkamet ve Suçluların iadesi sözleşmeleri yapılmasına girişmek konusunda anlaşmışlardır. Bu sözleşmeleri yapmak için tarafların yetkili temsilcileri Tahran'da toplanacaktır..." (Kara, 2010, s. 79). Bu sözleşmenin devamı olarak 14 Mart 1926 yılında "Ticaret ve denizcilik müadidesi" imzalanmıştır. Bu anlaşma daha sonra birkaç kez daha muhtelif süreler için uzatılmıştır. Bu sözleşme her iki devlet arasında ticaret ilişkilerinin hukuki ve ekonomik yönlerini tanzim ediyordu.

1928 Yılında Türkiye ile İran Hükûmeti arasında bir ticaret ve ikamet anlaşması imzalanması için görüşmelerde bulunmak üzere Tahran Büyükelçi ve müsteşarına yetki verilmiştir. 1932 yılına kadar devam eden ikili görüşmeler sonunda iktisadi komisyon Ankara'da toplanarak ikili sözleşme imzalamıştır. Süreç içerisinde İran Hükûmeti ile kurulacak İktisadi Komisyon'un Tahran'da toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun akabinde İran Hükûmeti'yle anlaşma imzalayıp görüşmelerde bulunmak üzere Cemal Hüsnü başkanlığında bir heyet İran'a gönderilmiştir. İran'la yapılan Ticaret Anlaşması sonrasında Türkiye ile İran arasında karşılıklı ticari ilişkiler başlatılmıştır. Türkiye'de İnhisar Umum Müdürlüğü'nün İran'dan alacağı 100.000 kilo tömbekinin yurda sokulmasına izin verilmiştir (Yüksel, 2007, s. 1790)

Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'ye resmi ziyareti Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinde oldukça büyük önem taşıyordu. Öncelikle iki ülke için en önemli konu ekonomik sorunların üstesinden gelmekti. Özellikle İran'ın dış ticaret imkanlarını arttırmak istemesi, kalkınması için vazgeçilmez önemdeydi. Aynı şekilde Türkiye, bir taraftan İran'ın kendisini model alan yakın bir müttefik ülke konumuna gelmesi için çaba harcıyor diğer taraftan bu ülkeyi dış pazarlara bağlayan önemli bir geçiş güzergahı olmak istiyordu. Bu bölgede en önemli aktör olarak Sovyetlerin varlığı tartışılmazdı. Sovyetler Birliği, İran'ın ihraç mallarını kendi topları üzerinden naklederek kontrol altına almak istiyordu. İran ise kara ve demiryollarını Türkiye yönünde geliştirerek özellikle Trabzon limanına açılmaktan yanaydı. İran'ın ihraç mallarını sevk edeceği yeterli imkanlara sahip bir güzergahın oluşturulması gezinin belki de en önemli amacıydı (Atuk, 2017, s. 219-247).

Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde en önemli konu iki ülke arasındaki transit ticaretin geliştirilmesiydi. Sınır sorunlarının aşılması, özellikle İran'ın ticari mallarının Türkiye üzerinden batı pazarlarına ulaştırılması fikrini hayata geçirmeyi mümkün kılıyordu. Uzun yıllar kullanılan ancak daha sonra atıl vaziyette kalan Tebriz – Erzurum – Trabzon yolunun yeniden düzenlenmesi ve iki ülkenin demiryolu ağlarının birbirine bağlanması, ziyaret ile ilgili belki en somut beklentiyi oluşturuyordu.

Transit ticaretin gelişmesi aynı zamanda İran'ın batıya açılması için de bir zorunluluk olarak görülüyordu. Batı tipi bir toplum ve devlet modeli yaratmaya çalışan İran'ın Türkiye üzerinden batı pazarlarına açılması bu projenin uygulanabilmesi için temel bir gereklilikti. Dolayısıyla ticari ilişkilerin geliştirilmesi aynı zamanda batılılaşma modelinin de uygulanması anlamına geliyordu.

Ancak karayolundan çok daha fazla üzerinde durulan konu, demiryolları ile iki ülkenin birbirine bağlanmasıydı. Bu sayede Türkiye yalnızca İran'ın değil, Asya'nın içlerinde yer alan diğer ülkelerin de ihraç mallarının en önemli geçiş yolunu oluşturacaktı. Bu hattın Mersin ve Samsun limanlarına bağlanması bu ülkelerin denize açılmalarına da olanak verecekti (Atuk, 2017, s. 237).

Vakit Gazetesinde yer alan bir yazıda “Şah'ın Tahran'dan Trabzon'a seyahati iki maksada hadim olabilir. Birincisi yolun İran mallarını Avrupa'ya sevk için kullanılabileceğini Şah Hazretlerine göstermek, ikincisi de Samsun'dan Ankara'ya trenle seyahat ettirerek iki hükümet merkezi demiryolu ile birbirine bağlandığı takdirde elde edilecek büyük faydaları arz etmektir. Türkiye demiryolların Şark vilayetlerine kadar temdit etmekle meşguldür. Türkiye inşasına karar verdiği demiryolu hatlarını henüz inkişaf devresinin başlangıcında olan İran demiryollarıyla birleştirmek çok faydalı olacaktır. “ deniyordu (Vakit, 29 Haziran 1934, s. 6). Bu yazıdan da anlaşılmaktadır ki Şah'ın Ankara'ya ulaşmak için kullanacağı güzergah, iki ülke arasındaki transit ticaretin rotasını Şah'a göstermek için planlanmıştır.

İran'a ulaşmak için kullanılacak olan hat, Fevzi Paşa – Diyarbakır hattının Elazığ'a ulaştırılan kısmından devam etmek suretiyle Muş- Tatvan – Van istikametiyle İran'ın Kotur bölgesine bağlanacaktı. Ayrıca yapılan planlamada Cizre üzerinden Irak'a bağlanacak olan kısmın bu hat ile birleştirilmesi de düşünülmüş, Eruh – Tatvan arasına bir bağlantı hattı kurulmak suretiyle İran ve Irak'a giden hatların birleştirilmesi planlanmıştı (Onbeşinci Yıl Kitabı, 1938)

1934 yılındaki bu ısrarlı istekler 1938 yılına gelindiğinde henüz planlama aşamasındadır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin Cumhuriyet'in 15. Yılı için yayımladığı kitapta “fakat yine durmuyoruz dost ve komşularımız olan Irak, İran demiryollarına bağlanmak için dahi sınırlarımıza doğru yürüyoruz “deniyordu (Atuk, 2017, s. 239).

Türkiye, İran ile Ticaret ve Serbest Dolaşım Anlaşması'nın tasdiki hakkında kanun tasarısı hazırlayarak yasalaştırmıştır. Bunun için her iki ülke arasında şu anlaşmalar imzalanmıştır; Türkiye-İran sınırında kurulan Türk ve İran gümrüklerinin faaliyetini tespit eden anlaşma, Türk-İran Transit Anlaşması, Hava Sahası Sözleşmesi, Telefon ve Telgraf Anlaşması.

Suriye, İran ve Irak Hükûmetlerinin de katılımıyla toplanacak hudut sağlık konferansına Türkiye de katılma kararı almıştır. Daha sonraki süreçte Türkiye- Irak-Suriye ve İran arasında 1938 yılında baytari sözleşme projesi parafe edilmiştir. Tahran'da imzalanan Veteriner Anlaşması'na göre Gürbulak'ta inşa ettirilecek Gümrük binasının karantina mevkiine ait olan kısmının Türkiye tarafından yapılmasına karar verilmiştir. İran Hükûmeti ile veraset işlerinin tanzimi için müzakereler yapılması ve bu konuda hazırlanacak anlaşmanın imzası hususunda Hariciye Vekâleti'ne yetki verilmiştir (Yüksel, 2007, s. 1790).

Erzurum'da İranlı Abdullahzade Rıza'nın takas tetkik heyetinden geçirilmeden İran'a sevk ettiği mazi ve aynı ülkeden getirilmiş kınalara ait işlemler sonuçlandırılmıştır. Macaristan ve Yugoslavya'dan İran Ordusu için satın alınıp memleketimizden transfer geçirecek olan katırları almak üzere Trabzon Limanına gelecek İran subay ve askerlerinin Türkiye'ye girebilmelerine, İran Hükûmetinin memleketimizden transit olarak geçirecekleri silah ve mühimmatın naklinde kullanacakları kamyonların ışıklarını yakmalarına izin verilmiştir.

İran böyle bir durumda Türkiye ile dostluğuna önem vermiş ve her iki ülke arasında Türkiye-İran arasında Güvenlik ve işbirliği anlaşması imzalanmış, sonraki süreçte bu anlaşma yenilenerek her iki ülke tarafından teyit edilmiştir. Atılan adımlara ilaveten daha sonraki dönemde Eğitim ve kültürel konularda İran ile Türk Murahhas Heyeti arasında önemli yazışmalar yapılmıştır.

1.3. Atatürk döneminde Türkiye ile İran arasında kültürel ilişkiler

Rıza Şah Pehlevinin hakimiyeti döneminde İran-Türkiye ilişkilerinin dinamik gelişmesi İran'da gerek siyasi iktidarın, gerekse de toplumun demokratikleşmesini etkiliyordu.

1920-1930 yıllarında sosyal alanda yapılan reformlar sırasında eğitim sisteminin modernleşmesi dikkati çekmiştir. Rıza Şah hükümeti bu yönde büyük bir adım atarak ruhanilerin kontrolündeki mektebhanelerden farklı olan ve eğitim bakanlığına bağlı laik okullar yaratmaya karar vermiştir. 1922 yılında bu ilkokulların sayısı 440 iken, 1942 yılında artık dünyevi ilköğretim okulların sayısı 2401'e ulaşmıştır. Bununla paralel olarak öğrencilerin sayısı da 43 binden 244 bine ulaşmıştır. Tahran'da üniversite, diğer eyaletlerde ise yüksek öğretim kurumları oluşturulmuş, bu eğitim ocaklarında da öğrencileri sayısı hızla artmıştır. 1929 yılından

itibaren hükümet her yıl Avrupa’da okumak isteyen 100 öğrencinin eğitim masrafını ödemeye başlamıştır (Nesibli, 2013, s. 42)

Pehlevi rejiminin İran’ı modernleştirme politikası bir taraftan siyasi, kültürel sistemin oluşmasına ve toplumun demokratik gelişimine neden olduysa da, diğer taraftan İran’da yaşanan fars olmayan toplumlara karşı panfarsizm politikasının uygulanması, siyasi ve kültürel alanda bu halkların haklarının ihlal edilmesi, Rıza Şah reformalarının başarılı olmasında engeller yaratmıştır.

Şahlık tahtına oturan Rıza Şah, reformlarına rağmen sonraki yıllarda onun anti-demokratik ve aşırı fars milliyetçiliği siyaseti ülkede milli-demokratik hareketin başlamasına yeni zemin yaratmıştır (Medetli, 2007, s. 254).

Rıza Şah hükümetinin ırkçı politikasının temel hedeflerinden biri İran’da Türk dilinin kullanılma alanlarını kısıtlamak, mümkün olduğu kadar unutturmak idi. Güney Azerbaycan’da yeni kurulan devlet okullarında derslerin Türk dilinde öğretilmesi yasağı ile birlikte okullarda sözlü konuşmalarda Türk dilini kullanmak bile yasaklanmıştır. Tahran’dan gönderilmiş maarif müdürleri bu alanda özel etkinlik gösteriyorlardı. Onların arasında A. Mevsimi ve Q. Zövqi özellikle dikkat çekmişlerdir. Maarif müdürü Mevsimi orta okullarda “Türkçe konuşanların boynuna kendir keçirip ahıra bağlayın” talimatı vermiştir. Zövqinin ise Güney Azerbaycan’da ilköğretim okullarda teneffüs sırasında Türkçe konuşanları cezalandırmak için “para cerime sandıkları” koymak hakkında talimatı uzun yıllar insanların zihninden silinmemiştir (Tağıyeva, 2000, s. 203).

Pehleviler döneminde İran’da yürütülen, özellikle de kültürel alanı kapsayan bu politika Türkiye’de olumlu karşılanmıyordu. Panfarsizm politikasına karşı tedbirler alınmasının gerekli olduğu gündeme getirilmiştir. Güney Azerbaycan’daki akisleri hakkında önemli bilgiler içeren ve Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi’nin görüş ve isteklerini içeren belgelerde ifade edilenler şöyledir; “...Aslen Türk olan Kaçar sülalesinin son şahını ıskat ederek yerine Pehlevi Hanedanını getirmeleri aslen Türk olan Azerbaycan’da derin bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Azerbaycan’ı temsil ettirmek bunlara Fars olduklarını telkin gayesini takip eden bugünkü İran başındaki İngiliz oyuncağı Rıza Han’ın teşvikiyle Azerbaycan’ı Acem yapmak için çok uğraşmaktadırlar.

.... Azerbaycan’daki mekteplerde Türkçe tedrisatın men edildiği, Fars şairlerinin Azerilerin esasen Fars oldukları hakkındaki telkinleri mevkufken haber alınmıştır. Kürt, Ermeni, Asur mukareneti için Tebriz’deki İngilizlerin, Urmiye’de Amerikalıların çalışmakta oldukları muhakkaktır (Metin, 2012, s. 179).

Güney Azerbaycan'da söz konusu sorunlara dair bir başka belge de Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin bölgeye yaptığı bir gezi sırasında gözlemlerini, karşılaştığı sorunları ve bunlara dair uygulanacak politikaları içeren ve Başbakan İsmet Paşa'ya sunulan 13 Ocak 1934 tarihli rapordur. Söz konusu raporda ifade edildiğine göre; Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri, 1933 yılının sonlarında Güney Azerbaycan'ın Bakü şehrindeki Türkiye-İran Daimî Hudut Komisyonu toplantısına, Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden heyetin başkanı olarak katılmış ve bu fırsattan istifade ederek, Azerbaycan Türklerinin durumu hakkında bir inceleme yapma fırsatı bulmuştur.

Rapordan elde edilen bilgilere göre, İran'da Azerbaycan Türkleri arasındaki dayanışma ve Türklük bilinci, birkaç yıl önce İran hükümetinin buralarda uyguladığı şiddet politikaları sebebiyle artmıştır. Türkiye'de milliyete önem veren inkılâbın doğması, Birinci Dünya Savaşı sırasında oralara giden Türk birliklerinin attığı Türklük tohumlarının kolaylıkla canlanmasına ve Türklük duygusuna doğru bilinçli adımlar atılmasına sebep olmuştur.

Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin ifadesine göre bu inceleme şu açıdan gereklidir; ... Azerbaycan Türkleri, Türkistan Türklerinin yolu üzerinde bulunmaktadır ve onların milli benliklerini muhafaza etmesi, Türkiye'de doğan toplumsal inkılâp hareketlerinin ve milliyetçilik düşüncesinin kolay bir şekilde geniş Türk kitlelerine intikaline ve Türkler arasındaki kültür birliğinin bozulmamasına, Türkler arasındaki bağların tesisine yardımcı olacaktır.

Başmüşavir, raporunun ilerleyen bölümlerinde Türkiye'nin Azeri Türklerinin durumuna karşı ne yönde faaliyet yapması gerektiğine dair görüşlerini bildirmiştir. Buna göre; Türk dili Türkiye dışında özellikle Suriye, Irak, İran, Kafkasya ve Orta Asya'da çeşitli diller arasında hala konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak Türkiye daha fazla ihmalkâr davranırsa Türk dili bu bölgelerdeki varlığını kaybedebilir. Bu bakımdan hem memleket içindeki milli benliği geliştirmek hem de Türkçe'nin diğer bölgelerde yaşamasını sağlamak için şu hususlara önem verilmelidir;

1. Tebriz önemli bir Türklük merkezidir. Bu bakımdan burada bir koloni vücuda getirmeli ve aydın bir Türk topluluğunu oraya yerleştirip, yaşatma çareleri aranmalıdır. Öyle ki burada bir Türk okulu açmanın yolu bulunabilsin.
2. Güney Azerbaycan'da Türk diliyle kolayca yayın yapabilmek için aydınlarımızın Fransızca öğretmek bahanesiyle orada okullar açması en doğru yoldur. Böylece Türkler, bu okullara kolayca gidebilirler ve İran hükümetinin dikkatini çekmeden yeni Türk harflerini öğrenebilirler.

3. İstanbul'daki üniversitede veya Ankara'da bilimsel bir dergi çıkarılmalı ve bunda sınırlar dışındaki Türklük cereyanlarına değinmeden bilimsel yazılara ağırlık verilmelidir. Ayrıca Türklerin yaşadığı ülkelerin yetkililerini şüphelendirmeden bu dergiyi komşu ülkelere ucuz yollu sokup satmak gerekir. Bu derginin yaşaması için bütün asker ve memurlar abone edilmeli, esnaf/vatandaş herkes propaganda yolu ile abone olmaya teşvik edilmelidir. İstanbul Üniversitesi'ne yurt dışından gelen ünlü profesörlerin Türk diline dair yazdığı makaleler dergide kesinlikle yer almalıdır (Metin, 2012, s. 180-182).

Doğal olarak, Türkiye'nin Pehlevilerin İran'da gerçekleştirdiği panfarsizm politikasına karşı tedbirler aldığı görülmektedir. İran'ın söz konusu endişesini Rıza Han dahi Türkiye'nin Tahran ateşemiliteri Hüseyin (Tugaç)'e şöyle ifade etmiştir; “Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister...” (Arar, 1981, s. 16).

Bu dönemde Türkiyede faaliyyet gösteren Türk Ocaklarına mensup dergilerde Güney Azerbaycan sorunu öne sürülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'dan İstanbul'a göçen Türk aydınları Türkçülük akımları ile yakından tanışarak, İran Türklerinin kurtuluş meselesini gündeme getirmişlerdir. Bu sırada ünlü aydınlardan biri Süleyman Nazif tarafından dile getirilen Zerdüş peygamberin Türk olduğu iddiası İran basınında büyük yankı uyandırmıştır.

Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen ana konulardan biri, 1923 yılı Temmuz ayında Röşeni Bey'in İstanbulda “Türk Ocağı”nda iki buçuk saat süreyle İran Türkleri hakkında konuşması olmuştur. İran müelliflerinin fikrince Hasan Röşeni Bey'in bu çıkışı İran'da pantürkizmin görsel zuhurudur. Röşeni Bey konuşmasında belirtmiştir ki, “... İran'da 10 milyonluk İran nüfusunun 4 milyonunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. İran doğasında ve dağlarında türk izinden ve Türk kanından başka iz görmedim...” (Türk Ocağında Konferans, 1923, s. 78-94).

Bu konuşmasında Röşeni Bey İran Azerbaycanlılarının gelecekte bir Türk saltanatı kuracaklarını da vurgulamıştır (Kave, 1999, s. 33).

Bu konuşmaya karşı ilk tepki Kaçar Devletinin İstanbul'daki elçiliği tarafından olmuştur. Büyükelçi İshak Han Türkiye devletinin resmi temsilcisi Adnan Bey'le görüşünde Röşeni Beyin adalet önüne çıkarılmasını, tembihini ve özür dilemesini talep etmiştir (Kave, 1999, s. 34-35).

Röşeni Beyin bu konuşmasına İran basını da ciddi şekilde tepki göstermiştir. “Mihen” Gazetesi, Atatürk'ün zafer kazanması münasebeti ile Tehran sokaklarında asılmış resimlere işaret edilerek iktidara pantürkizm tehlikesi ile mücadele tavsiye edilmiştir (Kave, 1999, s. 37).

Ayrıca Ebülğasım Şirvani adlı yazarın “Mihen” Gazetesinde Röşeni Bey’i hitap ederek, Türklere karşı aşağılayıcı ve rencide edici küfürlerle konuşma yapmıştır. Ebülğasım Şirvani’nin yazısında kullanılmış kelimeler o kadar ahlaksız idi ki, Türkiye Büyükelçisinin Yardımcısı Celal Bey 3 Eylül 1923 tarihinde itiraz olarak İran Dışişleri Bakanlığı ikinci idaresinin reisi Mirza İshak Han’la görüşmüş ve itiraz notasını ona sunmuştur. Notada şunlar belirtilmiştir: “... dünya devletlerin karşısında merdi-merdane duran Türkiye’nin asil milletine ahlaksızlıkla küfür edenler cevapsız kalmayacaktır...” (Kave, 1999, s. 39-40).

Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu Mehmet Emin Resulzade’nin 1923 yılında İstanbul’da neşrettiği “Azerbaycan Cumhuriyeti” eseri de İran’da yeni bir karmaşaya neden olmuştur. Eserde İranlı ve Türklük mevzuları tahlil edilmiş, Aras Nehrinin her iki kıyısının tarihi ilişkileri ve farsların Güney Azerbaycan’daki olumsuz siyaseti anlatılmıştır. Resulzade’nin eserinde yer alan fikirlere karşı “Mihen” Gazetesinde panfarsist yazar Ali Sadiqiye’nin yazısı yayınlanmıştır (Kave, 1999, s. 41).

1924 yılı Eylül ayında Röşeni Beyin Vatan Gazetesinde yayımlanan “İran’ın iç yüzü” adlı makalesinde şöyle der: “gerek İran’ın iç yüzü tespit edilsin ... artık kutsal vazifemize başlayarak, İran’da fars boyunduruğu altında inleyen bu dört milyon kardeşlerimizin kurtuluşuna çalışmalıyız..”(Vatan, 14 Eylül 1924).

Röşeni Beyin bu makalesine cevap olarak, Habibullah Nobext adlı yazarın “Tecedüt” Gazetesinde makalesi yayınlanmıştır (Ruznameye Teceddüt, 1924).

Bu olayların gidişinde Süleyman Nazifin “Resimli Gazete”de yayınladığı “Yetim kardeşlerimiz” ve Ahmet Şükrü Bey’in “Vatan” Gazetesinde yayınladığı “Güney Azerbaycan Türkleri” adlı makaleleri büyük ses yaratmıştır. Bu makalelere cevap olarak pehlevi rejimi yanlı “Şafak-e sorx” Gazetesinde çeşitli makaleler yayınlanmıştır (Ruznameye Şefeq-i sorh, 1925).

İran’da devlet düzeyinde Türkcülüğe karşı çalışmalar sırasında Bakan Yardımcısı Mahmut Afşar Yezdinin 1925 Temmuz ayından yayınladığı “Ayende” (Gelecek) Dergisinin rolü büyük olmuştur. Mahmut Afşar Derginin birinci sayısında yazdığı “Bizim talebimiz: İran’ın milli birliği” adlı makalesinde o güne kadar baş vermiş tüm olaylara değinerek, İran’da milli birlik oluşturmak amacıyla çeşitli öneriler ileri sürmüştür. O, İran’ın esas dilinin fars dili olmasını öne sürerek, ülkede var olan tüm bölgesel, kültürel, eğitici, ahlaki ve dil farklılıklarının imha edilmesini tavsiye etmiştir (Afşar, 1925, s. 5).

Mahmut Afşar Türkiye ve İran arasında imzalanan “Vidadiyye ve Teminiyye” sözleşmesi hakkında şöyle yazmıştır: “Bu anlaşma İran’ı batı sınırları tarafından tehdit eden ciddi

tehlikelerin hiçbirini önlemeye muktedir değildir. En büyük tehdit, bizi Batı'dan tehdit eden Turancılık düşüncesinin yayılmasıdır. İki ülke arasında iyi ilişkiler, o zaman ortaya çıkabilir ki, toprak iddiaları olmasın. Bu konudaki en önemli faktör Güney Azerbaycan'daki tüm kültür ve eğitim alanlarının kontrolüne bağlıdır..." (Mecelleye Ayende, 1926, s. 571).

Pehlevi hükümetinin bu istikamette aldığı tedbirler arasında şunlar vardır: İran'ın Azerbaycan bölgesi baş komutanı General Mehmet Hüseyin Ayrım'ın emri ile Tebriz şehrinde okulları, kültür merkezlerini, devlet idarelerini ve mollaların camide konuşmalarını kontrol eden "Fars dilinin gelişimi cemiyeti" adlı bir teşkilat yaratılmıştır.

Uzun bir süre içerisinde Türk aydınları ile Pehlevi hükümeti politikasını destekleyen pan-farsist aydınlar arasında siyasi, ideoloji ve kültürel alanda yaşanan bu tartışmalar, Türkiye-İran siyasi ilişkileri ile beraber, kültürel ilişkilerde de sorunlara neden olmuştur.

Lakin bir süre sonra resmi antlaşmalarla başlayan iki ülke arasındaki gelişmeler İran şahı Rıza Pehlevi'nin 1934 yılındaki ziyareti ile yumuşama ve barış sürecine girmiştir. Rıza Pehlevi'nin ılımlı siyasetiyle resmi belgelerde ve antlaşmalarda "Pers", "Persian" tabirinin yerine "İran" veya "İranien" tabirinin kullanılmasına resmen karar verilmiştir (Erdal, 2012, s. 84).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'le Rıza Şah arasında resmi şekilde kültürel mukavele ve antlaşma olmasa da söylemek mümkündür ki, Rıza Şah döneminde İran'da yapılmış tüm kültürel reformlar Türkiye Cumhuriyeti'nden etkilenmiştir (Beniahmet, 1999, s. 417).

İran'da kültürel alanda gerçekleştirilen reformların bir kısmı Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti-nden sonra tesadüf etmiştir.

Batılılaşma fikriyatı çerçevesinde atılan adımlar, ortaya koyulan hedefler ve Cumhuriyet rejiminin tercihleri ziyaretin planlanmasında etkili olmuştur. Bu seçimlerden biri de Cumhuriyet'in çok sesli klasik Batı müziğine yönelik tercihiydi. Dönemin siyasi ve kültürel atmosferinin bir yansıması olarak Türk müziği ikinci plana itilmiş ve opera, bale ve klasik müzik yeni toplumun müziği olarak kitlelere mal edilmeye çalışılmıştır. Bu ortam içinde Atatürk son derece farklı bir fikir geliştirerek ziyaret için Türkiye'ye gelecek olan Rıza Şah onuruna bir opera yazılmasını istemiştir. Özsoy ismini taşıyan bu operanın bestelenmesi görevi Adnan Bey'e (Saygun) verilmiştir. Metinler ise Münir Hayri Bey tarafından yazılacaktır. Bu opera, bestelenmesinden sahnelenmesine kadar tamamen Türk sanatçılar tarafından hazırlanan ilk operadır. Tarihsel bir konu seçimi ile İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesini amaçlayan, politik amaçları da olan bir eserdir (Atuk, 2017, s. 241).

Operanın ana fikri, iki toplumun binlerce yıllık tarihleri boyunca sahip oldukları kardeşlik anlayışına dayandırılmıştır. Metnin yazımına da müdahil olan Atatürk, oyunun kahramanları olan Tur ve İran'ın ikiz olarak yazılmasını istemiştir. Opera bütünüyle devrin siyasi bakış açısını yansıtır. İran ve Türkiye arasında kurulması beklenen dostane ilişkilerin nasıl olması gerektiğini tarif eder (Atuk, 2017: 242). Özsoy'un genelinde Şehnâme ve Zendavesta tarihsel zemini, Bozkurt ve Efrasyap /Alp Er Tunga destanları anlam zeminini oluşturmaktadır (Metin, 2006, s. 307-308).

Opera için hazırlanan broşürde, “Bunda da efsaneyi bırakarak doğrudan doğruya tarihe girmiş ve bu lejandın tamamı ile ilim alemince tasvip edilen brekisefal soy nazariyesine olan şayan-ı hayret benzeyişine dayanarak mevzuunu tarihe nakletmiştir.” ifadeleri yer almıştır. Dolayısıyla sanatsal değeri tartışmalı olan bu eser, yalnızca Şah için yazılmış ve görevini yerine getirmiştir. Bu gösteriden sonra Atatürk de görüşünü bu opera “Bir daha oynanmaz” diyerek belirtmiştir (Metin, 2006, s. 315). Operadan etkilenen Rıza Şah'ın ayağa kalkıp gözleri yaşlı dakikalarca operayı alkışladığı, Atatürk'e sarılıp onu ve sahnedeki sanatçıları tek kutladığı söylenir (Davran, 2005, s. 43).

Ziyaretin en önemli konularından biri de hiç kuşkusuz eğitimdi. Atatürk, yeni bir ulus devlet inşası sürecinde birbiri ile bağlantılı pek çok reforma öncülük ederken eğitim alanında yapılan düzenlemelere özellikle önem verdi. Laik ve bilimsel bir eğitim anlayışının oluşturulması, halk tabakalarının temel eğitime erişimi ve özellikle kız çocuklarının okullandırılması en genel hatlarıyla Cumhuriyetin eğitim politikasını oluşturuyordu.

İran'da da benzer biçimde modern devlet kurmaya dönük çalışmalar eğitim alanında da ele alınmıştır. Rıza Şah, ulemanın kontrolünde olan eğitim sistemini tüm okulları devletleştirerek merkezi devletin kontrolüne vermiştir. 1934 yılında farklı yüksekokulları birleştirilerek Tahran Üniversitesi oluşturulmuştur(Gürakar, 2008, s. 247).

Şah'ın ziyaret ettiği ilk eğitim kurumu İsmet Paşa Kız Enstitüsü idi. 19 Haziran'da yapılan bu gezide okulun yıllık sergisi gezildi ve daha önemlisi cumhuriyetin kız çocuklarının yetiştirilmesine verdiği önem İran hükümdarına gösterildi. Şah'ın gördükleri karşısındaki yorumu da bu amacı doğrular nitelikteydi. Şah; ”İstenilen her şey mutlaka yapılır. Türk kızı da azmetmiş ve muvaffak olmuştur.” diyerek memnuniyetini belirtmiştir. Ankara'da eğitim kurumlarının gezilmesine devam edilerek Ticaret Lisesi, Yüksek Ziraat Enstitüsü ve Gazi Terbiye Enstitüsü ziyaret edilmiştir (Atuk, 2017, s. 239). Mustafa Kemal ile beraber İstanbul'daki son günü olan 1 Temmuz Rıza Şah, İstanbul Üniversitesi ve bağlı fakültelerin ziyaretine ayırmıştır. Beyazıt Meydanı'nda Rektör Neşat Ömer Bey, dekanlar ve öğrenciler tarafından karşılanan Rıza Şah'a

üniversiteye ilişkin bilgi verilmiş ve profesörler kendisine tanıtılmıştır. Tıp Fakültesini, Hukuk Fakültesini, İktisat Bilgisi Kütüphanesi'ni gezen Rıza Şah, aynı gün öğleden sonra Mustafa Kemal ile birlikte Maltepe Piyade Atış Mektebi'ne giderek burada gerçek mermilerle yapılan atışları ve bir tankla bir uçağın da katıldığı manevrayı takip etmiştir (Kara, 2010, s. 157-158).

Ziyaret boyunca gidilen birçok il veya ilçe merkezinde eğitim kurumlarının ziyaretine büyük önem verilmiştir. Yalnızca başkentte değil, Anadolu'nun diğer küçük yerlerinde de eğitim alanında yapılan çalışmaların Şah'a gösterilmesi istenmiştir. Bu nedenle İzmir, Balıkesir gibi gezinin farklı duraklarında da okul ziyaretleri yapılmıştır.

Hem Atatürk hem de Rıza Şah'ın eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılmasından iki yönlü beklentisi vardır: Bürokrasinin ve sanayiinin ihtiyacı olan eğitilmiş insan ile laik, milliyetçi ve Batıcı modernleşme fikirlerini taşıyacak ve yayacak insan. Bu bağlamda formal eğitimin yanında halk eğitimine büyük önem vererek okuryazarlığı artırmak için yoğun seferberlikler düzenlenmiştir. Türkiye bu okulların öğretmen ihtiyacını çoğunlukla ülke içindeki yüksek öğretimle sağlarken İran yurt dışına kabileler halinde öğrenci göndermiştir. Aynı zamanda her iki ülke de yurt dışına çeşitli meslekler için öğrenciler gönderirken eğitimlerini modernleştirmek için yabancı uzmanlardan yararlanmışlardır. Türkiye, bir de alfabe değişimi ile, geçmiş İslam-Osmanlı kültürel bağları koparmak için ideolojik bir tercihin yanında, okuryazarlığı artırmak ve Batı kültür alanlarına dahil olmak arzusunu öne çıkarmıştır. İran'da Rıza Şah döneminde ilk modern üniversite, 1933'de Türkiye'de üniversite reformu gerçekleştirildikten ve Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden sonra, 1935 yılında Tahran'da kurulmuştur. İran da Türkiye'nin izlediği yolu izleyerek Avrupa'dan savaş nedeniyle ayrılan ilim adamlarına kucak açmıştır. Her iki ülke de eğitimin bütün alanlarında laik ve milliyetçi hava hakim olmuş; buna uygun tek tip kıyafet ve ders kitapları kullanılmış, özellikle yüksek öğretimde bilimsel tartışma ve farklı özgür düşüncelerin açıklanmasında sıkıntılar yaşanmıştır (Celal, 2006, s. 302).

Bu davranışta temel kaygı her iki ülkede de millî birlik ve bütünlüğün sağlanmasında yaşanan güçlükler etkili olduğu gibi güçlü milliyetçi eğilimlerin beslediği tek dil, tek kültür ve tek millet yaratma isteği belirleyici olmuştur. Yine de her iki ülkede de okuryazarlığın artırılmasına yönelik çabalar istenilenden çok yavaş olmuş; ancak günümüzde bu sorun büyük oranda halledilebilmiştir. Türkiye'de Halkevlerinin işlevini yerine getirebilecek bir kurumun benzerine İran'da rastlanmamıştır. Kadın, gençlik ve diğer sosyal, edebî dernekler açılmakla birlikte 1930'ların başında bir çoğu kapatılmıştır. Bunların yerine devlet tarafından kurulan ve çeşitli bakanlık bünyelerindeki işlevsiz propaganda birimleri ikame edilmeye çalışılmış; ancak hiçbirisi toplum katında aktif bir görüntü sunmamıştır. Toplumu yönlendirme işini basın üstlen-

miş; devletin istediği vatandaş tipi, okullar aracılığı ile yetiştirilmeye çalışılmıştır. Atatürk'e bakarak diyebiliriz ki Rıza Şah'ın otoriter ve girişimci yönü olmakla birlikte entellektüel yönün olmaması bütünlükçü bir ideolojinin ortaya konulamamasına ve zihnî arayışların yönlendirilememesine neden olmuştur. İran aydınlarının bölünmüşlüğü ve Rıza Şah'ın şüpheli kişiliği aydınlar arasında bir konsensüs oluşturmamasına ve bunun çevresinde toplanılmasına imkân vermemiştir. Yine de dünyadaki kültürü öne çıkaran milliyetçi dalgadan etkilenen, arkeolojik ve linguistik araştırmalarla zenginleşen İran tarihine yönelik bilgi birikimi İran aydınlarını ve yöneticilerini derinden etkilemiştir. Türkiye'nin yanı sıra İtalya ve Almanya gibi ülkelerdeki gelişmelere duyarlı İran'da 1930'ların başından itibaren dil ve kültür üzerinden üretilen, Fars dili ve kültürünün büyüklüğünü savunan aydınların varlığına rağmen halk-aydın buluşmasını gerçekleştirecek ve Türkiye'deki halkevlerinin gerçekleştirdiği işlevi gerçekleştirecek bir kamusal kurum yaratılamamıştır. Bunun için bir girişim de olmamıştır. Bu dönemin önemli girişimlerinden biri ve ilki, efsanelere dayanan antik İran tarihinin şiirsel bir anlatımını Şehnâme adlı elli binin üzerinde beyitle 10. yüzyılda ortaya koymuş olan, "Firdevsî'yi Anma" törenleri düzenlenmesidir (Ekim 1934) (Mekki, 1983, s. 161-163).

Türkiye seyahatinin hemen sonrasında hazırlıklara başlanan ve Batılı önde gelen bazı Oryantalistlerin davet edildiği ve Türkiye'den de Fuat Köprülü'nün katıldığı bilimsel bir kongre toplanmıştır. Firdevsî üzerine çeşitli faaliyetlere girişilmiş, anıt-mezar yapılmış; heykelleri dikilmiş; bir kütüphane kurulmuştur. Firdevsî hakkında kitaplar yayımlandığı gibi 939 Şehnâme'nin ilk kez Farsça matbuü basımı yapılmıştır. İran'da antik İran tarih ve kültürüne ilginin büyük oranda artışına neden olan Firdevsî'yi anma törenleri Rıza Şah'ın kendisini ve hanedanını antik dönemle ilişkilendirmesine kolaylık sağlamıştır. 1 Ocak 1935'ten itibaren ülkenin uluslararası alanda adı Persia'dan İran'a çevrilmiştir (Mekki, 1983, s. 198-199).

1931-1932'de Türkiye'de Tarih ve Dil kongrelerinin toplandığı ve bilimsel-ideolojik tezlerin tartışmaya açıldığı düşünülürse, Rıza Şah ve çevresi Türkiye'deki milliyetçi- kültürel gelişmelerin bu tür toplantılardan neler kazandığını yerinde görmüşlerdir.

Tarih ve dil alanında, İran'a kültürel ilgilerinden dolayı, daha çok Almanların başı çektiği ve Almanya'ya rakip diğer Batılı devletlerin kendi bilim adamlarını desteklediği Batılı araştırmaların artışına paralel olarak İran'da da devlet tarafından kurulan ve en uzun soluklu kültürel kurumlardan olan Ferengistan-e İran'ın dikkat çekici çalışmaları, yarattığı kültürel atmosfer ve entellektüel tartışmalarıdır (Ariyanpur, 1997, s. 19-22).

Türkiye'deki Dil ve Tarih Kurumlarının işlevini yerine getirecek olan tek yasal kurum olan Ferengistan-e İran, 1935'te faaliyete geçmiştir. Kurulmasında Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin

büyük etkisi olduğu ve Türkiye’deki dil çalışmaları hakkında bilgi sahibi olması anlaşılmıştır (Ariyanpur, 1997, s. 19).

Ferengistan-e İran’ın çalışmalarına baktığımızda Türk Dil Kurum’nun yaptığı tüm çalışmaların aynısını görmek mümkündür. Dilin sadeleşmesinden Arapça ve Türkçe kelimelerin atılarak yerine Farsçalarının konulması; coğrafya, bürokratik, askerî, eğitim ve bilimsel alanlar için Farsça kelimelerin uydurulması; zamanla ilgili Arapça ve Türkçe isimlerin yerine Farsçalarının değiştirilmesi; kelime taramaları; Farsça sözlük oluşturulması; yeni ders kitaplarının yazımı vb. Tarihe ve tarihî eserlere ilginin artışı ve dil çalışmaları İran’da çok güçlü bir milliyetçi dalganın oluşmasına nezdendir. Hitler Almanya’sının Aryan ırkının anavatanının İran olduğuna yönelik propagandası da buna eklenince Rıza Şah ve Kesrevî, Afşar, Rızazâde, KazıMZâde, Purdavud gibi bir kısım İran aydını, antik döneme eğilerek, İran içindeki tüm toplulukların İran kökenli olduğunu ispata yönelmişlerdir (Metin, 2006, s. 305).

Pehleviler döneminde İran’daki etnik ve kültürel çoğulculuk, tehlikeli bir durum olarak görülüyordu. Bu dönemde Arap ve Türk karşıtı bir İran tarih anlayışı propogandası yapılmıştır. Bu anlamda Rıza Şah’ın uygulamaları Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojikleştirmek üzerine kurulmuştur (Sarıkaya, 2008, s. 87-92).

Özellikle de, Pehlevi hükümetinin İran’da sergilediği bu politika Güney Azerbaycan Türklerinin ve diğer Türksoylu halkların tarihinin, kültürünün, dilinin katledilmesine yönelik bir panfarsizm ideolojisine dayalı politika idi.

Türkiye’deki gelişmelerin aksine tarihle ilgili çalışmalar dağınık ve bireysel olduğu kadar ortak tavır belirleyecek herhangi bir toplantı yapılmamıştır. Buna rağmen Rıza Şah ve İran aydınları, İran ve çevresinde antik İran tarihi ile ilişkilendirilebilecek ve Oryantalistlerce ortaya çıkarılmış tüm arkeolojik bilgileri sahiplenip ve mutlak doğru kabul ederek, içinde emperyalist emellerin gizlendiği milliyetçi bir ideoloji ortaya koymaya çalışmışlardır. Türkiye’deki gelişmelere benzer biçimde Rıza Şah, hayalî olan dil, tarih ve kültür ekseninde bütünleşmiş bir millet yaratmak için dil ve tarih çalışmalarını desteklemiştir. Rıza Şah’ın bu çalışmalardan beklediği aslında hanedanlığı etrafında İran halkının bütünleşmesi ve İran halkının yaratılmış büyük tarihin gururunu içselleştirmiş millî bir ruh kazanması olmuştur.

Sonuç

İran’da Pehlevilerin hakimiyete gelişinden sonra, Türkiye devleti ile diplomatik, siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri daha da genişlenmiştir. Öyle ki, Türkiye’de kurulmuş

yeni siyasal sistem - Cumhuriyet sistemi ve orada yapılan yeni reformlar - İran devletinin dikkatini kendisine yöneltmiştir. İki devlet arasında yapılmış çeşitli muahede ve antlaşmalar öten yıllarda onların selefleri arasında devam etmiş anlaşmazlıklara son vermiştir. Bu arada 1923'te Cumhuriyetin kurulması ile Rıza Şah'ın Atatürk'e gönderdiği Kuran ve kılıç hediyeleri, 1934'te Türkiye'yi ziyareti ve 1937'de 4 komşu devlet arasında bağlanmış Sedabad antlaşması büyük önem taşımıştır.

Rıza Şah Mustafa Kemal'in Türkiye'de geliştirdiği reformlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal örneğindeki gibi İran'da köklü reformlar yapmak ve ülkesinin çağdaşlaştırmak istemiştir. Gerçekten Rıza Şah'ın İran'da yapmak istediği reformlar Mustafa Kemal'in Türkiye'de daha önce gerçekleştirdiklerine benzetmektedir. Zira Mustafa Kemal Batıyla olan daha geniş ilişkileri nedeniyle pek çok yenilikleri Rıza Şah'tan önce uygulamaya koymuştur. Mesela Mustafa Kemal 1924'te Halifeliği lağvetmiştir. Çünkü onun için siyasî reform dinde reform demektir. Bu gelişme Rıza Şah nazarında olumlu karşılanmıştır. Ancak Hilafetin kaldırılması, İran'daki gerici zümre tarafından iyi karşılanmamıştı. Bu da İran-Türkiye ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Rıza Şah Türkiye'den etkilenerek bir ara ülkesinde Cumhuriyet rejimini kurmak istemiş, ancak kamuoyunun şahlık sistemini devam ettirmek istemesi nedeniyle, Rıza Şah Cumhuriyet fikrinden vazgeçmiştir. Bu dönemde Rıza Şah'ın giriştiği reform hareketleri Türkiye tarafından daima desteklenmiş, Mustafa Kemal ve Türkiye ile yakın ve samimi ilişkiler kurulmuştur.

Lakin birçok sosyal ve kültürel delillere göre Mustafa Kemal Atatürk döneminde yapılan reformların düzenleri ve yürütme siyaseti tamamen Rıza Şah'ın yürüttüğü ve yaptığı reformlardan farklıdır. Bunun nedeni şudur ki, Atatürk'ün kişisel özellikleri, düşünceleri ve geçtiği yolları Rıza Şah'tan tamamen farklıdır. Atatürk bir profesyonel harpçi ve siyasetçi olarak çeşitli devletlerle yapılan savaşalara katılmış ve tecrübeler edinmiş önder gibi erseye gelmiştir. Onun yaptıkları reformlar Türkiye halkının gerçek istekleri temelinde gelişmiştir ve halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Bugün Atatürk'ün kurduğu cumhuriyetten 97 sene geçse de, onun kurduğu siyasal sistem tam kuvveti ile sürüyor. Atatürk'ün Türkiye halkına ve devletçiliğine kazandırdığı başarılar ortadadır ve Atatürk hürmetle yâd ediliyor.

Atatürk ve yeni İran'ın kurucusu hesap edilen Rıza Şah farklı özelliklere sahip oldukları gibi Türkiye'nin ve İran'ın sosyal-siyasi durumu da tamamen farklıdır. Rıza Şah İngilizlere ve etrafındakilere dayanmakla şahlık rolünü oynamıştır. Onun zorla yaptığı reformlar halkın ve aydınların arasında olumsuz tepkiler doğurmuştur. Tüm bunlara rağmen, iki devlet arasında kurulmuş diplomatik ilişkilerin mahiyeti ve tarihi büyük önem taşımaktadır.

Türk ve İran modernleşmeleri benzer kaygıların ürünü olmakla birlikte ülke gerçekleri bu süreçte belirleyici olmuş; önceliklere göre uygulamalar söz konusu olmuştur. Türkiye’ye nazaran İran’da kısır tartışmalar inkılapların uygulamasında tereddütler yaşanmasını ve başarı şansını etkilemiştir. Türk inkılabı, rakip alanların tasfiyesinde yaşanan başarının üzerine bina edilmiştir. İran’da ise her inkılap adımından sonra güçlü muhalif sesler yükselmiş; devlet gücü bunları bastırmak için çok çaba harcamak zorunda kalmıştır. İran’da karar merciinin belirleyiciliği, oldu-bittiler üzerinden modernleşme adımlarının yürütmesine neden olduğundan hem aydınlar hem de halk reformları içselleştirmede güçlük yaşamıştır. Türk inkılabı belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreci yaşamıştır. Toplum katlarından insan devşirilmesinde eğitime verilen başat rol aynı olmakla birlikte Türkiye’nin devraldığı miras İran’a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür.

Pehlevi rejiminin İran’ı modernleştirme politikası bir taraftan siyasi ve kültürel sistemin ve toplumun demokratik gelişimini sağladıysa da, diğer taraftan İran’da yaşayan gayri-fars toplumlara karşı panfarsizm politikasının uygulanması, siyasi ve kültürel alanda bu etnik sınıfların haklarının ihlal edilmesi Rıza Şah reformlarının başarılı olmasında engeller yaratmıştır.

Atatürk ve Rıza Şah aynı ölçekte değerlendirmeye uygun değildir. Bunun yerine Rıza Şah’ın Atatürk’ü izlemeye çalıştığı veya taklit ettiği söylenebilir. Rıza Şah ile Atatürk arasında birçok benzerlik sıralanabileceği gibi çok daha fazla farklılık bulunabilir. Rıza Şah unutulup giderken Atatürk bugün hâlâ tartışılıyorsa bıraktığı mirasın, hatıranın ve zihniyetin bir kıymeti var demektir.

Kaynakça / References

- Afşar, M. (1925). *Metlube ma vehdete milliye İran. Mecelleye ayende, sale evvel, şumreye evvel*.
- Alamuti, M. (1982). *İran der Ahti pehlevi zendegi-ye Rıza Han*. Tehran, İran: Pegah.
- Arar, İ. (1981). Atatürk’ün günümüz olaylarına da ışık tutan bazı konuşmaları. *Belleten*, 45(177), Ankara, Türkiye.
- Ariyanpur, Y. (1997). *Ez Nima Ta Rüzgare Ma, çape devvom*. Tehran, İran: İntişarete Züvvar.
- Atuk, V. (2007 Güz). İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Türkiye ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi - Journal of Modern Turkish History Studies*, 17(35), 219-247.
- Beniahmet, A. (1999) *Tarihe Şahensahiye Pehlevi* (cilde 2). Tehran, İran: Neşre Nilufer.
- Çetinsaya, G. (2000). Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran ilişkileri (1919-1925). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16.
- Davran, Y. (2005). Cumhuriyetten günümüze Türk operasının dünü, bugünü ve geleceği, *V. Türk Kültürü Kongresi- Sahne Sanatları* içinde (Cilt 11), (Yay. Haz. Ömer Çakır). Ankara, Türkiye: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Dilan, H. B. (1998). *Atatürk dönemi Türkiye’nin dış politikası (1923-1939)*. İstanbul, Türkiye.
- Ebdulrıza, H. M. (1994). *Siyaseti Hariciye İran der dourane Pehlevi*. Tehran, İran: Neşre Elborz.

- Ebdülriza, H. M. (1996). *Tarihi revabeti hariciye İran* (Çape 5). Tehran, İran: Emir Kebir.
- Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran ilişkileri ve Sadabad Pakı, *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 77-88.
- Esnade Muahidate do Canebeye İran ba sayere dövel. Tehran, Deftere mütaleate siyasi ve beynelmileli* (1990) (Cilt 5).
- Gürakar, T. (2008). *Türkiye ve İran: gelenek, çağdaşlaşma, devrim*. İstanbul, Türkiye: Kaynak Yayınları.
- Hidayet, M. Han. (1957). *Hatirat ve hatarat*. Tehran, İran: Neşre Rengin.
- XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan edebiyatında demokratik ideyalar (1900-1985).(1990). *Makaleler toplusu*, Bakü, Azerbaycan, 95.
- ICANAS*, (Ankara, 10-15 Eylül 2007), s. 1783-1797.
- Kara, P. (2010). *Türkiye-İran ilişkileri (1923-1960)*. (Doktora Tezi). Konya, Türkiye.
- Kaştan, Y. (10-15 Eylül 2007). Atatürk döneminde Türkiye - İran siyasi ve ekonomik ilişkileri. 38.
- Kave, B.(1999). *Pantürkizm ve İran*. Tehran, İran:Nere Pejuheş ve Şirazeye Kitab.
- Kave, B.(2015). *Revabete İran ve Türkiye ez soqute douleti Osmani ta beramedeni nezame Cumhuri*. Tehran, İran: Neşri Perdise Daneş.
- Mecelle Ayende, Şumareye 10*, (mayıs/1926) Ordibehete 1305.
- Medetli, E. (2007). *Azerbaycan tarihi meseleleri İran tarihçiliğinde (XX yüzyılın başlarında)*. Türhan, Bakü, Azerbaycan.
- Medetoğlu, A. (2011). *Güney Azerbaycan türkləri son 100 yılda*. Bakü, Azerbaycan.
- Mekki, H. (1983). *Tarih-e bist salaye İran*, (Cilt I). Tehran, İran: Neşre Naşir.
- Metin, B. (Ağustos 2012). Türk-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan meselesi (1918-1938). *TSA*, yıl 16,2.
- Metin, C. (2006). *Türk modernleşmesi ve İran (1890-1936)*. (Doktora Tezi). Ankara, Türkiye.
- Müttehüdül, M. S. (1935/01/13). *Vizareti teclile Omure Harice* No: 41749.
- Neqdi, N. H. (2009). *Revabete İran ve Türkiye*. Tehran, İran: Daneşgah Azade İslami.
- Nesibli, N. (2013). *Pehlevi rejiminin assimilyasyon siyaseti və ona karşı mukavimet*. Bakü, Azerbaycan.
- Novaya istoriya İrana*, (1988). Xrestomatiya, Moskva., Nauka.
- Oberlinq, P. (1994). Atatürk and Reza Shah. *İ Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri* (21 Eylül 1987) içinde. Ankara, Türkiye, s. 651-659.
- Onbeşinci yıl kitabı* (1938). Ankara, Türkiye: Ek. Haritalar.
- Pehlevi, M. R. (2000). *Pasoh be tarih*. (İngilizceden farscaya çevireni: Hüseyin Ebu Turabiyen). Tehran, İran:Neşri Zeryab.
- Robert, A. (1998). *Qiyame Şeyh Sait Piran* (Tercüme İbrahim Yunisi). Tehran, İran: Neşri Neqahe.
- Ruznameye Şefeq-i sorh*. Numruhaye 25 murdat ve 27 murdat. 1304 (1925/Eylül).
- Ruznameye Tecedüt*, (20 sünbüle, 1303) (1924).
- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve jeopolitik boyutlarıyla İran'da milliyetçilik*. İstanbul, Türkiye: Ötügen Yayınları.
- Sonyel, S. (1995). *Kurtuluş Savaşı ve dış politika* (C.I). Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1996). *Bizim diplomatlar*. Ankara, Türkiye: Bilgi Yayınevi.
- Tağiyeva, Ş. (2000). *Ekrem Rehimli (Bije), Semed Bayramzade*, Güney Azerbaycan, Bakü, Orhan.
- Tanrıöver, H. S. (2000). *Dağ yolu (I)*. Ankara, Türkiye: Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser.
- Türk ocağında konferans*. İranşehr, sal 2, Şumare 2, Mizan 1302 (1923), s. 78-94.
- Vakit Gazetesi, 29 Haziran 1934.

